

В совершенствовании педагогической подготовки будущих учителей педагогическая практика играет особое значение. Она является связующим звеном между теоретическим обучением и самостоятельной работой будущих педагогов.

В период педагогической практики создаются условия для наблюдения и анализа различных сторон учебно-воспитательного процесса, для проведения уроков и внеклассных мероприятий; формируются умения организовать работу класса, активизировать познавательную деятельность учащихся, творчески подойти к уроку.

В совершенствовании содержания и организации педагогической практики главная роль принадлежит идее её непрерывности. Основное направление этой идеи на младших курсах-укрепление связи теории с практикой в преподавании нормативных психолого-педагогических курсов; на старших курсах-усиление значения практики в нарастании самостоятельности и творчества студентов в профессиональной деятельности.

Исходя из вышеизложенного, отметим, что изучение курса педагогики будет успешным, если будет осуществляться в системе всесторонней подготовки учителя, предполагающей решение широкого круга вопросов формирования у них знаний и умений в области педагогики. Формируя у студентов творческое педагогическое мышление, учебно-воспитательные умения, интерес и любовь к учительскому труду, она способствует становлению педагогического мастерства учителя, становится стержнем профессиональной направленности учебно-воспитательного процесса в педагогическом вузе.

УДК 81-11(575.2) (04)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-55-60

Джунушалиева Г.Дж.

КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы ТАИнин ага илимий кызматкери

МАХМУД КАШКАРИНИН ДИВАНИ ЛУГАТ-АТ ТҮРК СӨЗДҮГҮНДӨГҮ МЕТРОЛОГИЯНЫ ТУЮНДУРУУЧУ ЛЕКСИКАЛЫК КАРАЖАТТАР

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ ВЫРАЖАЮЩИЕ МЕТРОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В СЛОВАРЕ МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАНИ ЛУГАТ АТ-ТЮРК»,

LEXICAL MEANS IN THE DICTIONARY OF M. KASHGARI "DIVANI LUGAT-AT TÜRK" EXPRESSING METROLOGICAL UNITS

Аннотация: Ата-бабаларыбыз башка элдер сыяктуу эле айлана-чөйрөдөгү курчаган заттардын, нерселердин, кубулуштардын көлөмүн, санын, салмагын, өлчөмүн, ченемин өздөрүнүн менталдык түшүнүгүндө анализдеп билген. Бул сан түркүн касиеттер күндөлүк турмуш-тиричилик жашообузга аралашып кеткени акыйкат. Ушундай асыл казыналарыбыздын бири деп – тилибиздеги өлчөмдүк угумду билдирген лексикалык бирдиктерди атоого болот. Мындай лексикалык бирдиктер тилибиздин сөздүк курамынын басымдуу катарын түзүп турат. Жалпы өлчөм бирдиктеринин жыйынтыгын

камтыган метрологиялык лексиканын изилдениши ар элде ар кандай денгээлде жүргүзүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: Метрология, узундук, бийиктик, убакыт, сан, ченем өлчөмдөрү, метрологиялык лексика

Аннотация: Как и все другие народы, так и предки нашего кыргызского народа в своих ментальных пониманиях анализировали и выражали величину, объём, количество, вес, меру и измерения различных веществ, вещей и явлений окружающей среды. И в действительности, эти различные чисельные обозначения вошли и проникли в обиход нашей повседневной жизни. Можно утверждать, что одной из сокровищниц нашего быта являются лексические единицы нашего родного языка, обозначающие меры и измерения. Такие лексические единицы имеют значительное место в словарном фонде нашего языка. Метрологическая лексика, содержащая в себе сводку общепринятых единиц мер и измерений, в каждом народе исследована на различных уровнях.

Ключевые слова: метрология, длина, высота, расстояние, названия количеств и мер измерений.

Annotation: Like all other peoples, and the ancestors of our Kyrgyz people in their mental understanding analyzed and expressed the magnitude, volume, quantity, weight, measure and measuring various substances, things and phenomena of the environment. And in fact, these different numbers have come into use in our daily lives. It can be argued that one of the treasures of our life are lexical units of our mother tongue, denoting measures and measurements. Such lexical units have a significant place in the vocabulary of our language. Metrological vocabulary, containing a summary of generally accepted units of measures and measurements, in each nation is studied at different levels.

Keywords: metrology, length, height, distance, names of quantity, measure and measurements.

Өлчөм жана ченем бирдиктерин атоодо көп колдонулган терминдердин бири-метрология. Метрология термини грек тилинде “*метрон*” өлчөм жана “*логос*” илим деген эки сөздүн биригип айтылышы аркылуу уюшулган. Демек, метрология – талап кылынган дал келүүгө жетүүнүн амалдары менен жолдорун камтыган өлчөм тууралуу илим болот. Теориялык жагынан алганда, метрология мезгил менен мейкиндиктеги математикалык принциптерден баштап, өлчөөнүн жеке бирдиктерине негизденип, аларды бири-бири менен теңештире, салыштыра, байланыштыра кароодон улам пайда болгон өзгөчө системаны түзгөн зор илим. Коомдук жашообуз болуп жаткан үзгүлтүксүз өзгөрүштөргө бай, илим менен техниканын өсүшүнө байланыштуу ар башка тармактарда жаңы өлчөмдөр, жаңы эрежелер турмушубузга аралашат. Аларды иш-тажрыйбада колдонулушу менен өнүгүшүн, өздөрү кабыл алган эрежелердеги өзгөрүүлөр менен толуктоолордун дээрлик көпчүлүгүн бириктирип метрология илими тескеп турат.

Ошондон улам көп элдерде, мамлекеттерде метрология жеке илим иретинде каралат. Метрологиянын илимий принциптери менен мыйзамдарына көз чаптырып отуруп, азыркы замандын өлчөм атоолорунун өзгөчөлүктөрүн жана талаптарын эске алып, өлчөм бирдиктерин жана өлчөөчү куралдарын аныктоо максатында физикалык жана техникалык жагынан кеңири масштабда караштырылып келгени белгилүү.

Белгилүү бир калктын, улуттун, этностун өткөн өмүрүнөн, турмуш тиричилигинен, маданиятынан мол маалымат берген – тарыхый метрология.

Тарыхый метрологиянын негизги изилдөө принциби – байыркы замандардан берки мезгилдеги ар элдин, улуттун, этностун пайдаланган чен өлчөмдөрү болуп саналат. Бул илимдин милдети – ар бир улуттун өнүгүүсүндөгү тарыхый доорлорунда колдонулган чен өлчөмдөрдү жыйнап-терип, кагазга түшүрүп, илимий калыпка салып, маани-маңызын ачып, колдонулуу чөйрөсүн аныктап, келечек муунга мураска калтыруу, ошондой эле болушунча элдин керектөөсүнө айландыруу максатын көздөйт.

Метрология илими техникалык, физикалык өзгөчөлүктөргө шайкеш жеке илим иретинде изилденгени менен тарыхый, тилдик, маданий байланыштарда кеңири иликтенди деп айтуу кыйын. Буга далил катары ушул багытта изилденген эмгектердин саналуу экендигинен байкоого болот.

Метрологиянын жалпы маселелери жана дүйнө жүзүндөгү чен өлчөмдүк бирдиктер жөнүндө Ф.И. Петрушевский [1] дүйнө жүзүндөгү өлчөм бирдиктери жөнүндө маалыматтар берет, ал эми элдик метрология боюнча Л.А. Молчанова [2] орус жана славян элдеринде колдонулган байыркы өлчөм бирдиктери туурасында ар түрдүү маалыматтарды келтирген. Бул илимпоздор ар түрдүү калктардын турмуш-тиричилигине байланыштуу көптөгөн кызыктуу жагдайларды келтирип, тарыхый доорлордо колдонулган чен өлчөм атоолоруна түшүнүк беришкен.

Мусулман элдеринин жашоо турмушунда колдонулган соода-сатыкка байланыштуу колдонулган салмак жана көлөм өлчөмдөрү жөнүндө В. Хинстин эмгегинде айтылат [3]. Орто кылымдагы Орто Азия мамлекеттериндеги салмак-көлөм жана узундук өлчөмдөрү тууралуу кыскача түшүндүрмө берилген. Мында негизинен Орто Азия элдеринин соода-сатыгына жана имараттарды салууга байланыштуу чен өлчөмдүк атоолор көп кездешет жана тарых илиминин мыйзамдарына менен эрежелерине шайкеш жазылган. Түрк элдеринин тарыхын жана этнографиясын изилдеген окумуштуу С.М. Абрамзон сыяктуу орус тарыхчылары менен саякатчыларынын эмгектеринде кээ бир байыркы өлчөм атоолоруна түшүнүктөр берилген [4].

Жалпы өлчөм бирдиктеринин жыйынтыгын камтыган метрологиялык лексиканын изилдениши ар элде ар кандай денгээлде жүргүзүлгөн. Алтай тилдери менен түрк тилдеринде ушу маселеге тикелей байланышкан эмгектер жокко жакын, анткен менен кээ бир өлчөм бирдиктери тууралуу В. Колесникова, Р.Г. Ахметьянов, М. Фасмер, В.И. Цинциус, В. Егоров, Э.В. Севортян, Н.К. Дмитриев, Н.П. Дыренкова, Т.Г. Бугаева сыяктуу окумуштуулардын илимий эмгектеринде ар түркүн жагынан караштырылган талдоолор учурайт.

Эзелки орус жазмаларында элдик өлчөмдү билдирген “*пядь*” атоосу, кыргыз тилиндеги *карыш*, *сөөм* бирдиктери менен шайкеш келип, узундук менен катар, заттардын энин да, калыңдыгын да өлчөөдө кең көлөмдө колдонулганы тууралуу метрологиялык эмгектерде баса айтылган.

Ошентип башка элдер катары эле кыргыз элинин дагы нечен кылымдан бери колдонулуп келген өлчөм бирдиктери болгон. Союздун курамына кирген учурда элибиздин башка маданий байлыктары менен кошо эле чен бирдиктери да өзгөрүүгө дуушар болуп, 1918-жылы азыркы биз колдонулуп жүргөн чен бирдиктерге өтүү жөнүндө чечим чыгарылып, 1927-жылы эски чен бирдиктерин колдонууга биротоло тыюу салынган. Бул

чечим кыргыз элинин көптөгөн чен бирдиктерин колдонуудан чыгарып, анын натыйжасында элдин да эсинен чыгып кетүүсүнө өбөлгө түзгөн.

Бактыбызга жараша кыргыз элинин бай тарыхый мурастары “МАНАС” үчилтиги, Жусуп Баласагындын “Куттуу Билими”, Махмуд Кашкари улуу ойчул аалымыбыз бизге таберик кылып калтырган “Дивани лугат-ат түрк” энциклопедиялык сөздүгү бар.

Орто кылымдагы улуу лингвист-энциклопедист Махмуд Кашкари жер жүзүнө түрк элдерин таанытарлык эстелик калтырып кеткен. М. Кашкаринин «Түрк тилдеринин сөздүгүнүн» кыргыз тилине которулушу тарыхый жаңылык, маданий окуя, зор саамалык болду. Мунун негизинде кыргыз тилинин, адабиятынын маселелери көтөрүлүп, жаңы ой толгоолор, илимий ачылыштар эшигин ачты.

Биз, М. Кашкаринин «ДЛТ» сөздүгүндө жалпы түрк тилдерине жана кыргыз тилине тиешелүү чен өлчөм бирдиктери жөнүндө көптөгөн лексикалык бирдиктер жолугат демекчибиз. «ДЛТ» сөздүгүндөгү кыргыз элинин байыркы чен бирдиктерин узундук, бийиктик, ченем, убакыт, сан ж.б. деп төмөндөгүдөй түрлөргө ажыраттык:

Узундук, бийиктик өлчөм атоолору:

егим – чарчы жер. “*бир эгим йер*”-бир эгим жер, эгин айдаганга ылайыктуу чарчы жер [5. 171. 287];

октам - бир ок атым жер “*бир октам жер*”-бир ок атым жер, ок жетүүчү жер [1. 223. 522];

тарк – бардык нерсенин узундугу. “*бир суну туркы*” – бир найзанын узундугу. “*йер ийни туркы*”-жердин узундугу жана эни [5. 611. 1868];

турум – узундук, бийиктик. “*бир ер турумы сув*”-ер кишинин бою менен тереңдиктеги аккан суу [5. 691. 2261];

йук йер – бийик жер [7. 9. 12];

йагук йер – жакын жер. “*йак йагук*” – жакын туугандар [7. 45. 160];

бир йаршым йер-ат чабыш жер, ат чабышка ылайыктуу жердин ченеми [7. 73. 272];

273 *бир йүгрүм йер*-бир жүгүрүм жер [7. 73. 273] ж.б.

Мезгилди туюндурган өлчөм атоолору

ай – Отуз күндүк убакыт. “*ай толон болса алкын ымламас*” - ай толгон болсо, кол менен ымдабас. Анткени, толуп турган айды көзү көргөндүн баары эле көрө алат. Бул макал белгилүү иштерге карай айтылат [5. 183. 350];

иркин – өпкө созулган. “*иркин йагмур*” бир нече күнгө созулган ак жаан [5. 225. 530];

1878 *төрк* – убакыт, мезгил ченеми. Бардык нерсенин орто убактысы, ченеми [5. 615. 1878.];

Ченемди билдирген мисалдар

акым – агым, кулак, арык. “*бир агым суу*”-бир кулак суу [5. 169. 286];

иркин – топтолгон. “*иркин сув*”-топтолгон суу. Топтолгон, жыйылган бардык нерселерге “*иркин*” сөзү колдонулат. Карлуктар чоңдоруна “*көл иркин*” дешкени да ушул сөздөн келип чыккан. Бул “*акылы көлдөй*” деген маанини билдирет [5. 225. 529];

берт – литр, суюктук өлчөмү, суюктук ченеми [5. 599. 1836];

сагым – саам. “*бир сагым сүт*”-бир саам сүт [5. 693. 2271];

келгин – көтөрүлүү. “*келгин сув*”- Суунун көтөрүлүшү. Сел суунун ташкындап агышы, көтөрүлүшү [5. 767. 2612];

“ашыч таашты” - Казандагы тамак ашып таашыды. “сувташды”-суу (жээктен же идиштен) ашып таашыды [5. 25. 3352].

Өлчөмдү туюндурган мисалдар

Орум – орум, байлам. “ бир орум от”-бир орум (байлам) чөп [5. 169. 283];

сабыг - эн, аянт. Чатырдын эни [5. 651. 2056];

кесек – бир нерсенин кесими, бөлүгү. “бийр кесек етмек”- бир кесим нан [5. 683. 2230];

бычын - тилим. “бир бычын кагун”-бир тилим (кесим) коон .

турум – узундук, бийиктик. “бир ер турумы сув”-ер кишинин бою менен тереңдиктеги аккан суу [1. 691. 2261];

тыкым – кесим. “бир тыкым турмак”- бир кесим самсы [1. 691. 2265];

телим – көп, аябай көп, бардык нерседен көп. “телим йармак”-абдан көп акча [5. 691. 2266];

тилим – тилим, кесим. “бир тилим ет”-бир тилим эт. Ошондой эле кесимге жана бөлүмгө карата да айтылат [5. 693. 2268].

Соматикалык өлчөм атоолор

Азут – ууч. “ бир азут нең”-бир ууч нерсе, алаканга алган бир ууч (бир кочуш) нерсе [5. 129. 117];

өпүм – ууртам, жутум. “бир өпүм мун”-бир ууртам сорпо [5. 169. 281];

агым – аттам, карыш. “ бир агым йер” - бир аттап үстүнө чыга турган жер [5. 169. 285];

егин – эни бир жарым карыш, узундугу төрт билек кез (33см) келген бөз.Сувар уруусу ошону менен соода-сатык кылышат [5. 175. 312];

ауут - ууч, кочуш. Диалектиде “азут” деп айтылат [5. 183. 351];

арңак - бармак, манжа. Макалда мындай деп келет: “беш арңак түз эрмес” беш кол тең эмес. Бул макалдын мааниси адамдар бири-биринен айырмаланып турат дегенди билдирет [5. 245. 614];

карыш – карыш. “бир карыш”- бир карыш[5. 643. 2016];

кучак – кучак. “бир кучак бөз”- бир кучак (түрмөк) бөз [5. 665. 2128];

кожук – тутам. “бийр кожук сач”-бир тутам чач. Аргу тилинде [5. 683. 2229].

кучам - кучак. “бир кучам нең”-бир кучак нерсе [5. 693. 2273].

Сан өлчөмдөрү

кырк – кырк, сан. “кырк йылга тигин бай чыгай түзлинөр”-Кырк жылга чейин бай-кедей түзөлөр. Мунун мааниси: кырк жыл ичинде бай менен кедей теңелээр. Экөө тең өлүп же заман алмашып теңелишет [5. 611. 1871];

секкиз – сегиз. сегиз саны жумшак айтылганы, “секкиз” сөзүнөн [5. 637. 1967];

токсоон токсон саны. Негизинен “токуз он” - он санынан тогуз жолу дегендей [5. 757. 2574];

*сексуун – сексен саны, ондон сегиз жолу, **секиз он** эки сөз бириккен [5. 757. 2576].*

йети-жети (сан). “йети кат көк”-жети кат асман [7. 43. 145];

йигирма - жыйырма. “йигирми”-башка түрү [7. 45. 280];.

беш-беш, сан [7. 183. 635];

Ал эми азыркы учурда метрология термини мамлекеттик укуктук актылардын милдеттүү талаптарын сакталышын жүргүзүү үчүн КР өкмөтүнүн атайын ыйгарым укук берилген аткаруучу органы тарабынан ишке ашырылат. Ал метрологиялык көзөмөл – эсептөө бирдигин камсыздоо жагындагы өлчөнүүчү чондуктун бирдигин аныктайт. Бул метрологиянын эсебин алууну камсыздоочу, техникалык каражаттарды колдонуу боюнча операциялардын жыйындысы. Ал метрологиялык мүнөздөмөгө ээ болгон, өлчөө үчүн арналган техникалык каражат.

Жыйынтыктап айтканда, М. Кашкаринин “Дивани лугат-ат түрк” сөздүгүнүн курамына кирген чен-өлчөм атоолору турмуш чындыгынан, конкреттүү заттардан алынган. Орто кылымда колдонулган чен өлчөмдөрдү жыйнап-терип, илимий калыпка салып, маани-маңызын ачып, колдонулуу чөйрөсүн аныктап, келечек муундарга түшүндүрүү, ошондой эле болушунча элдин керектөөсүнө айландыруу биздин негизги милдет. Жогорудагы байкоолордон улам, сандык жана чен-өлчөмдүк түшүнүктөр орто доорлордо эле пайдаланылгандыгы, оозеки речте алда канча мурун эле колдонулуп келгендиги жана коомдун өнүгүүсүнө байланыштуу азыркы учурда грамматикалык өзгөрүүлөргө учурагандыгы ачык көрүнүп турат. Мындай лексикалык жол менен берилген көптүк маани негизинен метрологиялык (өлчөмдүк) жалпылыкты камсыздайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Петрушевский Ф.И. Общая метрология. – Санкт-Петербург: Просвещение, 1831. с.451.
2. Молчанова Л.А. Народная метрология. – Минск: Наука и техника, 1973. с. 83.
3. Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему. – М.: Наука, 1970. с. 147.
4. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи/Авт. – Ф.: Кыргызстан, 1990. 480с.
5. Кашкари М. Түрк тилдеринин сөздүгү. Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К. Кошмоков. I т. Бишкек 2011.
6. Кашкари М. Түрк тилдеринин сөздүгү. Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К. Кошмоков. II т. Бишкек 2011.
7. Кашкари М. Түрк тилдеринин сөздүгү. Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К. Кошмоков. III т. Бишкек 2011.

Рецензент: ф.и.д., доцент Джаманкулова К.